

בלפור חקה

מתוך מחזור השירים לתרוה די-מון
תרוה די-מון היתה אשה נשואה מן האצו-
לה הצרפתית שחייתה בסוף המאה ה-17 בס'
ניכות אביניון שבפרובאנס. בהיותה כבת 40
התאהבה באיטלקי צעיר, ועם פרידתם שרפה
כל הסונטות שכתבה לו. לאה גולדברג העלי-
תה על הכתב את שיריה של תרוה, וכאן
שחזורן השירים אל תרוה.

התגלות

יְדַעְתִּי אֶת מִשֵּׁב הַרְחֹק
שֶׁלָּהּ בְּטָרֶם בָּאָה.
וּבְכּוּא הַסּוּפָה שׁוּלֵי אֲדָרְתָהּ
הָיוּ מְלֵאִים אוֹתִי בְעֵלְטָה.
שְׁבוּעוֹת וּקְוֻמּוֹת רְקוּם גּוֹפָה
נְרָרִים וְאֶסְרִים לוֹטוֹת עֵינַיָּה.
כָּל אֶסְרֵי קָרְסוֹ לְעֻמָּתָהּ
מְלֵאתִי גְאִיתִי שְׁחָתִי
בְּסוּפָתָהּ.

קְרוּשָׁה קְרוּשָׁה קְרוּשָׁה
אֶת עֵינַיָּה פִּסְתָּהּ בְּבוּשָׁה.

פקעת

אֶתָּה רוֹאָה אוֹתִי, הִיא אוֹמֶרֶת
אֶתָּה רוֹאָה אוֹתִי אֶת הַבְּגָד וְהַגּוּף
אֶתָּה רוֹאָה אוֹתִי שְׁקוּף שְׁקוּף
אֶתָּה רוֹאָה אוֹתִי לְדַעַת
אֶתָּה רוֹאָה אוֹתִי לְדַעַת
אֶתָּה חוֹתֶךָ אוֹתִי כְמוֹ פִּקְעֵת.
כְּמוֹ פִּקְעֵת הַטּוֹחֵן בִּי חוֹטִים חוֹטִים
אֶתָּה מַעַל לְבִי פִּקְעֵת סְבוּכָה.
שְׂרָשִׁים עֲנָפִים מְשֻׁתְּרִים מִתְּלַבְּטִים
בִּי צְפוּף

חוֹתְכִים בִּי אֶת עוֹרִי
הַבְּגָד וְהַגּוּף.

אֲנִי רוֹאָה אוֹתָךְ אַחֲרַת, אֲנִי אוֹמֵר
שְׁעָרְךָ לְבוֹט בְּכַפּוֹתִי
שְׁעָרְךָ בְּסִבְךָ עֵץ וּפְרִי וְעֲנָפִים
קְלוּעִים

שְׁעָרְךָ מְשִׁיף רִיחֹת פִּקְעֵת דוֹדָאִים
אֲנִי רוֹצֵה אוֹתָךְ לְגַעַת
אֲנִי רוֹצֵה אוֹתָךְ לְדַעַת
לְהַתִּיר כֵּל גּוֹפֶךָ לְהַתִּיר עֲנָפֶיךָ
לְהַתִּיר הַפִּקְעֵת.

כְּדִי לְרֹאוֹת לְבָבְךָ הֵרָךְ שְׁקוּף שְׁקוּף
אֲגַע בּוֹ חוֹשֶׁק עַד בְּכִי
אֲדַע אוֹתָךְ חוֹשֶׁף חוֹשֶׁף.
עַד שְׂדִים וְרַחֵם
עַד אֲזוֹת הַכַּחֲזוֹת
עַד פְּלוֹת.
גּוֹף בְּגוֹף.

ראובן שניר

יהודים עיראקיים מילאו את החלל בספרות הערבית בארץ

ראשו שמוט מטה, מביט בצומים בעיניים
זויק של תקווה דלוק בהן...

החורבן התרבותי פתח את הדרך לפני גורמים שונים, שניסו למלא את החלל הריק, וראש וראשון להם המפלגה הקומוניסטית, שהצליחה להתעשת עוד בתקופת הדימומים של הקמת המדינה, ולהתחיל בפעילות תרבותית נמרצת, שכללה מאז 1951 את הירחון "אל-ג'יד". כל זאת למרות ההגבלות וההטרדות של המיסר הישראלי, שנתפסו ליידי האינטלקטואלים הערבים כמדיניות ממשלתית מכוונת, שמטרתה, כריבוי אמיל חביבי, במאמר שפירסם בשנות ה-50:

לעטות על המיעוט הערבי בארצנו גלימה של בורות מתוך ניסיון לחנוק אותם. מדיניות זו חותרת לעקור מן השורש את אהבת הלשון הערבית וספרותה מלבבות הנוער כדי לשרש מתוכם את אהבת המולדת, שהיא אהבה זו הפכה בבתי-הספר הממשלתיים לפעולה עוינת כנגד ביטחון המדינה.

אל תוך החלל התרבותי הזה, ובעיקר בתחום הספרותי, חדרו המשוררים היהודים הכותבים ערבית, שעלו מעיראק בסוף שנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50, ובעיקר במסגרת העלייה ההמונית של יהדות כבל.

תרומתם היתה צנועה, אך חשובה, בהפריית חיי הספרות הערבית במהלך שנות ה-50. סופרים ומשוררים ברוכי-כשרון אלה היוו את העלית הספרותית היהודית בארץ הפרת והחידקל עד סוף שנות ה-40 ותחילת שנות ה-50 עלו לישראל. יחד עם זאת היו יוצרים יהודים, הגם מעטים, שהחליטו להוסיף ולקשור גורלם עם עיראק, למרות הקמת המדינה היהודית. כך, לדוגמה, אנור שאול (1904-1984), היוצר הבולט בקרב יהדות כבל, בחר להישאר בעיראק יחד עם אנשי-עט יהודים נוספים כמו סלמאן דרויש (1910-1982) ומאיר בצרי (נ' 1911), שמיאנו להאמין שעם הקמת מדינת ישראל, ובשל האקלים הפוליטי במיורח התיכון, נסתם הגולל על יהדות כבל. גם הם הגיעו למסקנה העגומה הזאת אחרי כשני עשורים נוספים.

פתיחות והינתקות

עלייתם ארצה של היוצרים היהודים בני יהדות כבל הביאה לשנינו באופי יצירתם. מצב של מיעוט יהודי בקרב רוב ערבי, הפכו, לפתע, לחלק מרוב יהודי, שלצידו מיעוט ערבי. בעיראק היתה סיסמתם: "הדת לאלוהים והמולדת לכולם". כלור מר, המולדת, עיראק, היא גם של היהודים. יש מי שציפה שגם במולדת החדשה יאחזו כולם בסיסמה זו, ויישמו אותה לגבי המיעוט הערבי היושב בקירבם. לא כולם עמדו במבחן. אך לפחות אצל חלק מהם לא הביאה הנגירה למולדת החדשה שינוי מהותי בתפיסות עולמם ולא טישטשה את השקפותיהם הייחודיות, שאותן גיבשו לעצמם בעיראק.

חשוב לציין שהיוצרים היהודים שעלו לישראל אל היו פתוחים מאוד בהיותם בעיראק לתרבות המערבית, אך גם למורשת הערבית והמוסלמית. תהליך החילון וההתמערבות, שעבר על יהדות כבל מאז סוף המאה ה-19, הביא עימו, בצמוד להינתקות החלקית המודעת מתחום השפעת הדת והתרבות היהודית, גם פתיחות לתרבויות זרות, ובעיקר לתרבות האירופית, אך גם למורשת ה-מוסלמית והערבית. רבים מהם אף הטמיעו יסודות מן המורשת הערבית והמוסלמית ביצירתם. תיהם. אין המורב בהיסחפות לעבר התבוללות, אלא כמעט סימבולי עם האוכלוסיה הערבית. המורדניאזיה וההתמערבות הביאו להתגבשות זרם אינטלקטואלי יהודי הרוגל בהשתלבות תרבותית בחברה הערבית והפיכת היהודים לעי-ראקים בני רת משה. כך פמחה היצירה היהודית בלשון הערבית בעיראק החל בשנות ה-20 של המאה. אף הרעת היחס כלפי היהודים בעיקבות התעצמות הציונות בראשית שנות ה-40 לא הצ

טעות נפוצה היא הטענה שהספרות הפלסטינית צמחה רק אחרי הקמת מדינת ישראל ובעיקר כות הקמתה. ארץ ישראל המנדטורית היתה שר קקת מבחינת הייחודיות הערבית ושימשה זירה לפעילות ספרותית ענפה, שלא כולה התייחסה לסיכסוך הערבי-יהודי. לא בכדי מוצאים עצמם יוצרים פלסטינים בני-ימננו נעלבים כאשר מוצע לית לפניהם טענה זו, ובעיקר כאשר היא כאה מחוקרים ומלומדים ישראלים. המשורר סמיח אל-קאסם (ליד 1939) נוהג לומר שארץ ישראל המנדטורית היתה מרכז שני כחשיבותו בעולם הערבי אחרי מצרים. כך גם אמיל חביבי (ליד 1921), המוכיר, בכל הזמנות אפשרית, שהספירת הפלסטינית לא נולדה מ"אצבע יופיטר". אחת התכליות של כתיבתו הספרותית, לדבריו, היא לבסס אצל הנוער הפלסטיני את המודעות שיש לו שורשים תרבותיים עמוקים. לכן מעלה חביבי על נס את התגבשות התנועה הספרותית בארץ ישראל, לפני קום מדינת ישראל, במטרה "להיאבק באימפריאליזם ולהאריך את העם לחתור לחרות". הוא מציין במיוחד את תרומתם של שלושת המשוררים הפלסטינים אבראהים טו-קאן (1905-1941), עבד אל-רחים מחמוד (1913-1948) ועבד אל-כרים אלי-כרמי, הידוע בכינויו אבו סלמא (ליד 1911).

חלל ריק

מאורעות 1948 יצרו חלל ריק בזירה התרבותית הערבית במדינת היהודית, שזה עתה נולדה. האינטליגנציה הערבית, בחלקה הגדול, נטשה את הארץ. הערים הערביות או המעורבות נותרו תרבות מבחינה אינטלקטואלית, והנותרים היו בדרך-כלל מולתי-העם וקמו האוכלוסיה הכפרית והבלתי-משכילה.

הקמת מדינת ישראל, שזכתה אצל הפלסטינים לכינוי "נכבה" (שואה), היתה אירוע טראומטי לגבי ערביי הארץ הזאת, הן מן הבחינה החומרית והן מן הבחינה הרוחנית. אותם. ניצוצות בליל ערטה, כדברי חביבי בראשית שנות ה-50, של התנועה הספרותית, שהחלה להתגבש בפלסטין בימי המנדט ככו:

עת התמרצו הרי הגעש בארץ הזאת ועקרו את העם הערבי משורשיו, והותירו מיעוט, הנבחר במבחן הדמוקרטיה בישראל - מג' דלור הדיכוי האומי - כמו שגם נבחר בב' ידיות הגטו המדכאת.

לאחר יותר מ-30 שנה הצליח חביבי להעניק למאורעות 1948 מימד ספרותי ומספורי. הוא עשה זאת בסיפורו "אח'טיה", באחד הקטעים המ-צמררים שנכתבו בשנות ה-80 בספרות הפלסטינית (בתירגומו של אנטון שמאס):

התפרצות הריגוע שפמכה עלינו את עולמנו, בייחוד בחיפה ובשאף הערים. ולא נותרה כאן אלא גחלת עוממת וכמה פיות נושפים בזרם ורוח זלעפות מנשבת במדבר שממה וזורה לכל עבר ורוחות רפאים של אפר... עולם שלם - גְּמָוָה קוֹסָה תַּחֲתוֹ וְתַהוֹמַת פַּעוּרָה בַּלְעָה אוֹתוֹ; עוֹלַם בְּדַמִּי יָמִיו וּבְמִלּוֹא חִיוֹתוֹ, מֵלֵא עַל כָּל גְּדוּתוֹ בְּחַדּוֹת הַהַצְטַרְפוֹת אֶל הַקּוּמְדִיה הָאוֹנִשִׁית. וּלְפַתַע פַּתְאוּם קוֹרֵס הַתַּפְאוּרוֹת בְּמַעֲרֻבֹלֵת זֶל צַבְעִים, וְחַבְלִים נִשְׁמָטוּ וְהַצְלִיפוּ עַל רַגְלֵיִם וּיְדֵיִם וְצוּוּאָרִים. וְהָאֲנָשִׁים נִשְׁאָרוּ תְלוּיִים וּמִתְנַדְדִים. זֶה תְלוּי בְּרַגְלוֹ, וְזֶה תְלוּי בְּצוּוּאָרוֹ, וְזֶה אֲחוּ בִזוּד בְּחַבֵּל. וְשַׁחֲקוּ זֶקֶן כְּבֵד גּוֹף נִתְלָה בְּשֶׁאֲרִית כּוּחוֹתָיו בְּקַצָּה קוֹרֵת עַץ, שֶׁנִּשְׁבְּרָה וְעוֹמַדֵת עַל בְּלִימָה. הַצּוּפִים מוּחָאִים כְּפִיִּים. הָאוֹלָם מִתְמַלֵּא קַהֵל נִלְחָה, וְהַצּוּפִים, מְרֻבֵּב הַתְּחַלְבוֹת, נַעֲמָדִים עֲכָשִׁיו עַל רַגְלֵיהֶם וּמוּחִיאוֹת הַכְּפִיִּים שֶׁלֶם מוֹעִידוֹת אֶת הַתִּיקְרָה. וְאֶחָד הַשַּׁחֲקִיִּים מִשְׁתַּלְשֵׁל מִחַבֵּל שֶׁנִּקְשַׁר לְרַגְלוֹ,

ליחה למחות את אהבת הלשון הערבית והיצירה בה מלב אותם יוצרים.

חלק מן היוצרים היהודים שעלו מעיראק, אחרי שנכזבה תיקוותם להיטמע בחברה העיראקית, "התמסרו", ויישרו קו עם הרוב היהודי ביחסו למיעוט הערבי. אך, כאמור, לא כולם. היו גם כאלה שלא חששו לשמור על השקפות עולמם העקרוניות, גם במחיר הסתכנות בווייתור על נזירה הערשים המיסרי. הללו ניסו להילחם על יישום רעויותיהם גם במולדת החדשה, תוך שהם ממקדים את תשומת-ליבם בגילויי אי-השוויון בין אזרחי ישראל היהודים והערבים. דומה שבמובלע ניסו הללו לומר: הבה לא נעשה לערביי הארץ, הגם שהם מיעוט בקרב הרוב היהודי, מה שהי-מוסלמים עשו לנו, למיעוט היהודי בארץ הפרת והחידקל. (זכר פרעות המוסלמים ביהודי עיראק ב-1941 היה עדיין טרי בוזכרונם). כל זאת מבלי לחשוש שמאבק זה עלול לחבל בסיכויי הש-תלבות שלהם בחברה היהודית החדשה. הדבר אמור במיוחד לגבי אותם יוצרים, שאימצו לעצמם השקפת-עולם קומוניסטית.

גורם מפתח

היהודים היוו גורם-מפתח במחתרת הקומוניסטית שפעלה בעיראק בשנות ה-40. מחתרת זו, על חבירה היהודים, התנגדה למחתרת הציונית. ואף פעלה כנגדה. כמה מחבריה היהודים של המחתרת הקומוניסטית אף יסרו בבגדאד בשנת 1946 את הביטאון "אל-עצבה" (האגודה), שהיה ביטאונה של "אגודת המילחמה בציונות", אשר שמה חושף את תכליתה.

עלייתם של הפעילים הקומוניסטים לישראל לא ציננה את התלהבותם לאידיאולוגיה זו, והם הוסיפו גם במולדת החדשה לפעול למענה. כך, לדוגמה, סמי מיכאל (ליד 1926), שהשתייך למחתרת הקומוניסטית שפעלה כנגד השלטון העיראקי, ובעיקבות כך נרדף ונאלץ לברוח לאיר-ראן ומשם לישראל. כאן הצטרף למפלגה הקומוניסטית, וחבר למערכת הביטאון הקומוניסטי "אל-תחאד".

תפיסת עולמו הקומוניסטית באה לביטוי גם ביצירתו הספרותית בלשון הערבית בשנות ה-50. ואמנם סיפוריו, שנתפרסמו אז בירחון "אל-ג'יד" תחת שם-העט סמי מוארד, מבליטים את אמור-תנו באחוות העמים, ואת דאגתו למעמד-הפועל-לים במאבקו כנגד הבורגנות. יצירתו מרגישה את יכולתה של האידיאולוגיה הקומוניסטית, על-פי דעתו, להפחית רוח חדשה בקרב ההמונים. כך גם שימיעו בלס (ליד 1930), שהצטרף אחרי עליותו לישראל למפלגה הקומוניסטית המקומית והשי-תתף בביטאון, שבהם לא היסס מלגלות כרבים את תפיסות עולמו. אף הוא פירסם בירחון הקומוניסטי "אל-ג'יד" בין השנים 1953-1960, תחת שם-העט אדיב אל-קאן.

שני יוצרים אלה הבינו שהמעבר למולדת חדשה אינו צריך, בהכרח, לשנות תפיסות-עולם יסודיות, רק מפני שבארצם החדשה נמנו עם הרוב. עיקבותם והתרחקותם מכל אופורטוניזם בלטו מאוחר יותר גם ביצירתם בלשון העברית, והיא ראיה להערכה כפולה ומכופלת, על רקע היחס המיסרי לקומוניסטים בישראל בשנות ה-50, שהגיע עד סף הצמדת תויות הבוגרנות לכל יהודי שליבו נטה אחריהם. כל זאת עשרות שנים לפני שהשתייכות לשמאל הפכה בקרב חוגים נרחבים לאופנה רצויה.

בלס ומיכאל לא היו בודדים בעיקבותם. מסך רנת מאוד ממרחק השנים שירת המחאה שנכתבה בידי יהודים עולי עיראק בשנותיה הראשונות של המדינה. יצירתם של שני משוררים מבליטת כנר-עזובה באותן שנים. הכוונה לדויד צמח (ליד 1933) וששון סומך (ליד 1933), שרק מעטים יודעים שכניסתם ליג'לה-השון האקרמי כרוכה היתה בהפסד שני כישרונות פוטיים מבטיחים. שניהם פירסמו משיריהם בעיתונות הערבית באר-רץ, ובעיקר בירחון הקומוניסטי "אל-ג'יד". ומאוחר יותר נטשו את עיסוקם היצירתי לטובת הקתדרה. צמח וסומך היו קרובים בהשקפותיהם ובתפיסות עולם למיפלגה הקומוניסטית, ופעילים מאוד בתחום הספרות הערבית בשנים הראשונות לקיום המדינה. עוד בהיותם כבני 20 יסרו את "חוג שחרי הספרות הערבית בישראל", שהפך מאוחר יותר "חוג הספרות העברית-ערבית".

יצירתם של צמח וסומך התאפיינה במחאה כני-גד המיסר היהודי, ובמילחמה למען שוויון-זכויות וצדק חברתי, על-פי עקרונות האידיאו-לוגיה הקומוניסטית. יש לזכור ששניהם, כמו שני כאלו, ובלס, בילו את נעוריהם בעיראק בשנות ה-40, כלומר, בתקופה שבה קנה לו הקומוניזם שביטה בקרב המשכילים העיראקים באופן כללי,